

AHKAM TEFSİRLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Tekin GÖKMENOĞLU (*)

I. Kur'an-ı Kerim'in Fikhi Özellikleri :

Bilindiği gibi, Kur'an-ı Kerim, **itikad, ahlak ve amel** olmak üzere başlıca üç genel konuda hükümler ihtiva etmektedir.

Tefsir tarihini incelediğimizde, Kur'an-ı Kerim'in itikadi ve ahlaki ve ameli hükümlerini izah etmeye çalışan **kelami - felsefi tasavvufi ve fikhî** tefsir ekollerinin teşekkül ettiğini ve bu ekollere göre tefsirler yazıldığına şahit oluyoruz (1).

Fikhî ilminin konusu olan, Kur'an-ı Kerim'in ameli yönden ihtiva ettiği hükümleri şu şekilde tasnif edebiliriz.

1. İbadetler.
2. Keffaretler (Zihar, yemin ve hata ile bir mümini öldürme keffaretleri.)
3. Muamelat (Alışveriş, kira, rehin, kefalet, ortaklık vb.)
4. Aile ile ilgili hükümler.
5. Cezaî hükümler.
6. İdare ile teba arasındaki ilişkileri düzenleyen hükümler.
7. Müslümanlarla gayri müslümanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen hükümler (2).

İşte Kur'an-ı Kerim'deki bu konularla ilgili ayetlerin yorumlanmasından "**Fikhî Tefsir Ekolü**" doğmuştur. Zamanla tefsir ilminin hadis ilminin ayrılmasından sonra bazı müfessirler Kur'an-ı Kerim'deki sadece bu konularla ilgili ayetleri tefsir etmek suretiyle "**fikhî tefsirler**" diğeri bir tabirle "**ahkam tefsirler**" telif etmişlerdir.

(*) S. Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
(1) Zehebi Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Mısır, 1962, III. 6, 23, 83, 98; Keskiöğlü Osman, *Kur'an Tarihi*, İstanbul t.y. 204, 205; Cerrahoğlu İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara, 1988, III. 5, 33, 46.
(2) Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: M. Ebu Zehra "Fikhî Usulu" Çev. A. Şener, (İslâm Hukuku Metodolojisi), 83 - 92 arası, Ankara, 1979, 32 - 33.

II. Fıkhi Tefsir

A. Fıkhi Tefsirin Tarifi :

Fıkhi tefsirleri diğer tefsirlerden ayırdedebilmek için, onun genel niteliklerini belirleyen kısa bir tarifini yapmak istersek diyebiliriz ki: "**Kur'an-ı Kerim'in ameli yönünü ele alarak bu hususla ilgili ayetlerini açıklayan ve ondan bu konularla ilgili hükümler çıkarmaya çalışan, özel bir tefsir ekolünün adıdır.**" (3).

Kur'an-ı Kerim'in fıkhi yönünü tespit etmek artık her müfessirin bu sahalardaki ilmi kabiliyet ve kudretine bağlıdır. Bu husus, çeşitli fıkhi tefsirlerde ele alınan ayet sayılarının birbirlerinden farklı olmasıyla da kendisini göstermektedir. Müfessirler Kur'an-ı Kerim'deki ahkam ayetlerinin sayısı hakkında müttelik değillerdir. Ahkam ayetler hakkındaki rakamlar müfessirlere göre 50 ile 1000 arasında değişmektedir. Bu konuda sınır tanımayanlar da olmuştur (4).

Bu konuda hem Kur'an-ı Kerim'deki ahkam ayetlerinin sayısı bakımından bir değerlendirmesini, hem de bu ayetlerin hüküm vaz'ettiği konuların modern hukuk açısından bir tasnifinin misalini Hallaf şöyle veriyor :

1. Aile ve Miras Hukuku ile ilgili ayetler 70 tane,
2. Borçlar Hukuku ile ilgili ayetler 30 tane,
3. Ceza Hukuku ile ilgili ayetler 30 tane,
4. Usul Hukuku ile ilgili ayetler 13 tane,
5. Anayasa Hukuku ile ilgili ayetler 10 tane,
6. Devletler Hukuku ile ilgili ayetler 25 tane,
7. İktisadi ve Mali İlişkileri düzenleyen ayetler 10 tane (5).

Anayasa, Devletler, Usul ve Borçlar Hukuku ile ilgili hükümler ihtiva eden ayetleri incelediğimizde, bunların genellikle teferruata inmeden genel birtakım prensipler vaz'eder nitelikte olduklarını görüyoruz. Bu nedenle de bu konularda zamana ve mekana göre ictihat imkanı daha geniş olmaktadır.

(3) Güngör Mevlüt, **Cessas ve Fıkhi Tefsiri** (Basılmamış doktora tezi), Ankara, 1981, A.Ü.İ.F. Kütüphanesi No: 22522, 8, (Bu tez 1989 yılında Ankara'da bu bilgilerin yer aldığı ilk bölüm çıkarılarak basılmıştır.)

(4) A.e., 10 -'11.

(5) Abdül-Vehhab Hallaf, **İlmü Usul'il-Fıkıh**, (8. baskı), Mısır, t.y. 32 - 33.

Fakat ibadetlerin bazıları ile, aile miras ve ceza gibi konularda hüküm tazammun eden ayetlerde diğerlerine nisbetle yer yer daha fazla teferruata inilmiştir. Bu ayetler, genel kanaate göre, zaman ve mkan bağılı olarak değişmeyecek normlar vaz'eden ayetlerdir. Bunların yorumlanmasında aklın bir rolü yoktur. Bu hükümler, inanan herkesin kayıtsız şartsız riayet etmesi farz olan "taabbudi hükümler"dir.

B. Fikhi Tefsirin Gayesi

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kur'an-ı Kerim sosyal ilişkilerin sözkonusu olduğu her sahada, genel mahiyette veya bazen ayrıntılara kadar inerek birtakım norm veya prensipler vaz'etmiştir. Elbette bu norm ve prensiplerin muhatabı insandır. Allah onunla amel ederek dünya ve ahiret mutluluğunu kazansınlar diye Kur'an-ı Kerim'i insanoğluna göndermiştir.

Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'in hükümleriyle amel edebilmek için, onun ameli hükümlerini kendi ruhuna mutabık ve bir bütünlük içinde ortaya koymak gerekir.

İşte daha sahabe devrinden başlayarak İslam alimleri, ondört asır boyunca Kur'an-ı Kerim'i ayet ayet tetkik ederek, onun ihtiva ettiği ahkâmı belilemeye çalışan müstakil tefsirler telif etmişlerdir. Bunun yanında Hz. Peygamberin sünnetini de gözönünde tutarak İslam hukuku'nun gelişmesini temin ile yaşadıkları beldeleri adalet ve huzurun beşiği haline getirmişlerdir. Birinci kaynağı Kur'an-ı Kerim, ikincisi Hz. Peygamberin sünneti olan bu hukuk sistemi, kişiye ve topluma aynı ölçüde önem vermiş, onlardan birini diğerine feda etmemiş ve her ikisinin birlikte huzur ve mutluluğunu temin etmeyi hedef almıştır.

III. Devirlere Göre Fikhi Tefsirin Gelişmesi

Fikhi tefsir faaliyeti için, ilmi tefsir, ictimai tefsir, edebi tefsir, mezhebi tefsir vb. gibi çeşitli tefsir ekollerinden farklı olarak denilebilir ki, Kur'an-ı Kerim'in inzali ile başlamıştır. Çünkü bu ekolün konusu, Kur'an-ı Kerim'in hayata hemen tatbik edilmesi gereken yönüdür. Bu bakımdan fikhi tefsir faaliyetinin ilk inkişaf eden tefsir ekolü faaliyeti olması gerekir. Zira Kur'an-ı Kerim'in ahkam ayetlerinin birçoğu "mücmel" niteliktedir. Bu ayetler hayata tatbik edilebilmesi için tefsire muhtaçtırlar.

Bu tefsir ekolünde de en sağlıklı metod, ilkönce Kur'an'ı yine Kur'an'la tefsir etmektir. Bazen mücmel olan bir ahkam ayeti, ya aynı suredeki veya başka bir suredeki mübeyyen bir ayetle açıklanmış olabilmekte-

dir (6), ikinci olarak da Hz. Peygamberin bu mücmel ayetler hakkındaki hadis-i şeriflerini yani tefsirini gözönünde tutmaktır (7).

Bilindiği gibi tefsir sahasında Hz. Peygamberden sonra en önemli rolü sahabe almıştır. Onları bu sahada bu derece yetkili kılan en önemli iki sebepten biri, sarsılmaz mutlak imanları, diğeri ise teşri esnasındaki olay ve sebepleri müşahade etmeleri idi (8).

Bu nedenlerle rivayet tefsirlerinde sahabenin, fıkhi hükümlere müteallik rivayetleri daha çoktur.

Ashab, ahkam, tefsir ve hüküm istinbatında herşeyden önce Hz. Peygamberin sünnetini ön planda tutmuş, eğer onda bir rivayete rastlamışsa **rey** ve **ictihad** yoluna gitmişlerdi (9). Ancak onlardan çok az da olsa bazıları bu yolu uygun görmemiş sükutu tercih etmişlerdir (10).

Ayetlerin tefsirinde **rey** ve **ictihada** başvuran sahabe arasında tabii bir netice olarak bazı ihtilaflar meydana gelmiştir. Fakat onların arasında zuhur eden bu ihtilaflar sonraki devirlerdekine göre çok azdır (11).

Sahabenin bu tefsir faaliyetinin misallerini tek tek incelediğimizde, bu faaliyette her ne kadar çoğu defa dil kaideleri ve kelime anlamlarından harekete geçilmişse de, konular genellikle fıkhi ahkamla ilgilidir.

"**Tabiun devri**"ne gelince, bu devir birkaç yönden önemli özelliklere sahiptir.

Hulefa-e Raşidin devrinden devrinden itibaren İslam devletinin sınırları Arap Yarımadası'nı aşmaya başlamış, kendi bünyesinde yeni ülkelerle beraber birbirinden çok farklı kültür ve dinden olan toplumlara da toplamaya başlamıştır (12). Gerek önceki müslümanları, gerek islamiyete yeni dahil olanları ve gerekse gayri müslimleri bir idare altında toplamak ve onları en ideal biçimde, sosyal bir huzursuzluğa meydan vermeden yönetmek gerekiyordu.

(7) Genelde Hz. Peygamberin tefsiri, mücmel ayetleri tafsil, umumi hükümlerini tahsis, müşkilini tavih, neshe delalet etme, müphem olanı açıklama garip kelimelerini beyan etme, tavsif ve tasvir ederek müşahhası hale getirme, edebî incelikleri muhtevi ayetlerin maksudunu bildirme gibi belli başlı kısımlara taalluk etmektedir. (Bkz. Yıldırım Suat, **Peygamberimizin Kur'an Tefsiri**, İstanbul, 1983, 31, misaller için a.e., 200 - 327 arası.

(8) Cerrahoğlu İsmail, **Tefsir İliminin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller**, Ankara, 1968, 45; ve **Tefsir Usulü**, Ankara, 1979, 234.

(9) Bu konuda, Yemen'e kadı olarak gönderilen Muaz b. Cebel'e ilgili hadis-i şerif çok meşhurdur. Bkz. Ebu Davud, **es-Sünen**, Mısır, 1952, II. 272.

(10) Güngör Mevlüt, 37 - 38.

(11) Sahabe Tefsiri ve İctihat farklılıkları örnekleri için bkz. Cerrahoğlu İ., **Tefsir İliminin Doğuşu**, 76 - 96.

(12) Cerrahoğlu, İ., **Tefsir İliminin Doğuşu**, 105; ve **Tefsir Usulü**, 243.

Böyle bir sosyal yapıya yeni nizamlar ihdas etmek için fakihler ve müfessirler Kur'an'a sarılıyorlar ve yeni ortaya çıkan sosyal ve hukuki meselelerin halli için hüküm istinbatına çalışıyorlardı.

Bir taraftan da İslam devleti çok genişlediğinden, dinin ortaya çıktığı ilk belde olan Hicaz'dan diğer ülkelere birtakım imkansızlıklardan dolayı ulaşamıyor, şahsi görüşler yeni meselelerin hallinde rol oynamaya başlıyordu. Bu görüş sahipleri aynı ırk, aynı kültür, aynı örf ve adeta sahip toplumlar içinden yetişmedikleri için görüşlerinin neticeleri de farklı oluyordu (13).

Hulefa-i Raşidin ve daha sonraki fütuhattan sonra muhtelif beldelere dağılan sahabe, buldukları yerlerde ilmi faaliyetlere devam etmişti. Onların bu gayretleri sırasında onlardan çoğunlukla arap olmayanlar ilim almıştı. İşte bunlar "**tabiun**" ve "**onların etbarı**"dır ki, bunların çoğu İslam tarihinde "**mevali**" denilen kesim ve onların evlatları idi (14).

"**Mevali**" ve evlatları arasında gelişen, yani o devirde İslam'da revaç bulan ilim ve mearif Kur'an'ın hıfz ve tefsiri ile hadislerin metin ve isnadlarını hıfzdan ibaretti (15). Demek ki henüz bugünkü anlamda, ayrı ayrı ilim dallarına münhasır bir faaliyet sözkonusu değildi.

Tabiiler de, tefsiri "**semaen**" nakletmiş hakkında rivayet bulunmayan konularda da ictihad etmişlerdir. Onların "**rey ile tefsir**"lerinde takip ettikleri yol sadece kendi fikirleri değil, içinde yaşadıkları toplumun tasavvurlarını hakikat ve hurafeleriyle birlikte aksettirmeleri idi (16).

Bu devrin bir başka ve en önemli özelliği de siyasi ve fıkhi mezhep mücadelelerinin sahnede olduğu, hareketli bir dönem olmasıdır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra başlayan çekişmeler siyasi mezhep mücadelesine bürünerek artarak devam etmiş, bunun neticesi olarak artık bu devirde birçok siyasi ve itikadi fırka ortaya çıkmıştır.

İşte bu devir müfessirlerinin biyografilerini incelediğimizde, onların hayatlarına dair bilgiler onlardan herbirinin hemen hemen bir firkaya men-

(13) Cerrahoğlu, İ., **Tefsir İliminin Doğuşu**, 105; ve **Tefsir Usulü**, 243.

(14) Aynı yerler. (Bunun sebebi, bu devre tekabül eden dönemdeki Emevi Halifeleri - Ömer b. Abdülaziz (99 - 101 h./717 - 720 m.) dönemi hariç - genellikle gerek şahsi hayatlarını, gerekse devlet idaresi ile ilgili siyasetlerini dini hükümlere bağlamayı zaruri görmeyip, daha çok arap örf ve adetleriyle hareket ederek ırkçı bir politika takip etmişlerdir. Bunlar ilimle meşgul olmadıkları gibi, bu yoldaki çalışmalarını da teşvik etmemiş, hatta idarecilik sanatı yanında ilimle uğraşmayı ve uğraşanları hakir görmüşlerdir. bkz. Güngör, 45).

(15) Cerrahoğlu, İ., **Tefsir İliminin Doğuşu**, 106.

(16) Aynı eser, 107.

sup olduğu ve onunla itham edildiği ve de kendi zamanlarındaki fikri ve siyasi hareketlere çoğunun iştirak ettiklerini gösterir (17).

Bu devrin karakteristik özelliklerinden bir başkası da, "**tabiun**"un Kur'an'ı tefsir ederken, Kur'an, sahabe ve sünnetten sonra, aradıklarını bulamadıkları takdirde "**ehl-i kitab**"a (mühtediler vasıtasıyla) başvurmalarıdır. Kendi icthadları bundan sonra gelmektedir. Gerçi bu husus çok az da olsa sahabe devrinden itibaren başlamıştır. Fakat tabiun zamanında "**israiliyyat**" adı verilen bu rivayetler daha da fazlalaşmıştır (18). Ancak hemen belirtelim ki israiliyyatın, konumuz olan "**ahkam tefsirler**"e etki etme açısından bir rolü yoktur. Çünkü israiliyyat daha çok, Kur'an-ı Kerim'deki kıssalar, kainatın sebebi, hilkatın başlangıcı, vücudun sırları vb. konularla ilgili ayetlerin tefsiriyle ilgilidir (19). Bu nedenle bu türdeki haberleri daha çok, felsefi kelami ve tasavvufi yönü ağır basan tefsirlerde bulmamız mümkündür.

"**Etbau't-Tabiin devri**" siyasi iktidarın Emeviler'den Abbasiler'e geçtiği (750 - 751 m.) döneme tekabül eder. Bu nesil her iki dönemi de yaşayıp şahit olmuşlardır.

Emeviler'in siyaseti ilme tercih ettiklerini belirtmiştik. Abbasiler iktidara gelince devlet adamlarının ilme ve ilim adamlarına saygısı artmış, onları teşvik etmişler ve destek olmuşlardır.

Bu sayede ilim adamları her sahada yoğun bir faaliyetin içinde girmişler, "**tefsir**" sahasında da daha önce hadis ilmi içinde nakledilen bu ilim, dirayet tefsirinin de gelişmesiyle müstakil bir ilim dalı hüviyetini kazanmaya yüz tutmuş ve bu devirden itibaren müstakil tefsir eserleri telif edilmeye başlanılmıştır.

Buna göre "**Etbau't-Tabiin**" devrini tefsir ilminin diğer islami ilimlerden ayrılarak müstakil bir ilim dalı haline geldiği bir dönem olarak telakki edebiliriz. Ancak genellikle hadisci olarak tanınan alimler tarafından telif edilmeye başlanan bu eserler, Hz. Peygamber'in, ahabın ve tabiunun da ayetlerin tefsirleriyle ilgili olarak söylediklerini ihtiva etmekte, bu nedenle de rivayet unsuru dirayet unsuruna nazaran daha ağır basmaktadır (20).

Kısaca özetlersek, bu devir tefsir ilmi açısından bir kıpırdanma devri olmuş ve bu dönemde başlayan müstakil tefsir yazma hareketi zaman-

(17) Cerrahoğlu, İ., **Tefsir İliminin Doğuşu**, 110.

(18) Güngör, M., 51.

(19) Aynı eser, 52.

(20) Cerrahoğlu, İ., 111.

la ekollere ayrılarak gelişmiştir. İleride arzedeceğimiz gibi ilk "ahkam tefsir"i de bu dönemde telif edilmiştir.

Yine bu devirde, siyasi yönden Abbasi halifelerinin gerek şahsi hayat ve devlet idaresini şer'i hükümlere dayandırma arzuları, gerekse yeni yeni milletlerin ve kültürlerin İslam'a girmeleri sebebiyle, fıkhi ahkam, istinbat ve icthad faaliyeti de fevkalade yoğunlaşmış, fakihler arasındaki ihtilaflar da o nisbette artmıştır. Ayrıca tabii döneminde daha çok muhit, üstat ve malzeme farkına dayanan gruplaşma ("Ehlü'l-İrak" - "Ehlü'l-Hicaz") bu devirden itibaren icthad, usul ve metodlara dayanan bir gruplaşmaya dönüşmüş ve "Ehlü'r-Rey" ve "Ehlü'l-Eser" adlarındaki fıkhih medreseleri doğmuştur. Fıkhi mezhepler de bu gelişmelere paralel olarak bu dönemden itibaren teşekkül etmeye başlamıştır (21).

İlk müstakil "ahkam tefsir"inin bu dönemde telif edilmiş olması, bu dönemin arzettiğimiz vasıflarına uygun bir neticenin ifadesidir.

IV. İlk Müstakil Ahkam Tefsir

Keşfu'z-Zunun sahibi Katip Çelebi eserinde "Ahkamü'l-Kur'an" müelliflerini kaydederken en başa İmam Şafii (ö. 204 h.)yi almakta ve onun hakkında "هو أول من صنّف فيه" "O Ahkamü'l-Kur'an konusunda ilk eser telif edendir" ifadesini kullanmaktadır (22).

Ancak daha sonraki araştırmalardan, her ne kadar eserinin ismi "Ahkamü'l-Kur'an" veya buna benzer isimlerden olmasa da, onun doğduğu yıllarda vefat etmiş olan Mukatil b. Süleyman'ın (ö. 150 h./767 m.) da fıkhi bir tefsir telif etmiş olduğunu öğreniyoruz. Bugün bu eserin yazma nüshası mevcuttur (23).

İmam Şafii'ye nisbet edilen ve bugün elimizde matbu halde bulunan "Ahkamü'l-Kur'an" eserin orjinal halinin baskısı değildir. Bu eser İmam Şafii'den 254 sene sonra vefat eden Beyhaki (ö. 458 h.) tarafından İmam

(21) Güngör, M., 59 - 60; Ayrıca bu konuda müstakil bir eser olarak bkz. Kılıçer Esat, **İslam Fıkhiında Re'y Taraftarları**, Ankara, 1975.

(22) Katip Çelebi, **Keşfu'z-Zunun**, Maarif Matbaası, 1941, I. 20.

(23) Bu eserin bir yazma nüshası Britisch Museum Calalaque Oriental, 8333 Orden 5180 de, bu nüshanın bir fotokopisi A.Ü.İ.F. Kütüphanesinde mevcuttur. Ancak bu eser İsalah Goldfeld tarafından Chafaram'da 1980 de, 325 sayfa olarak neşredilmiştir. Cerrahoğlu, İ., **Tefsir Tarihi**, II. 57, 18 nolu dipnot.

Şafii'den gelen rivayetler toplanmak suretiyle telif edilmiş ve İmam Şafii'ye nisbet edilmiştir (24).

İlk fıkhi tefsir müellifi olarak takdim ettiğimiz Mukatil b. Süleyman'ın eseri "

تفسير الخمس مائة آية من القرآن

yani "Kur'an'dan Beşyüz Ayetin Tefsiri" adını taşımaktadır. Ancak şunu da belirtelim ki, Mukatil b. Süleyman'ın tefsir sahasında başka eserleri de vardır. Konumuzla ilgili eseri budur (25).

Tesbitlere göre zamanımıza kadar yazılmış, bugün elde bulunan ve ya bulunmayan "Ahkamü'l-Kur'an"a dair eserlerin müellifleri ve kronolojik sırası şu şekilde yapılabilir (26).

V. A. Zamanımıza Kadar Yazılan Ahkam Tefsirler ve Müellifleri

1. Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767): **Tefsiru'l-Hamsi Mie Aye mine'l-Kur'an** (27).
2. Yahya b. Adem b. Süleyman (ö. 203/818): **Ahkamü'l-Kur'an** (28).
3. Şafii, Muhammed b. İdris (ö. 204/819): **Ahkamü'l-Kur'an** (29).
4. Ebu Sevr İbrahim b. Halid el-Kelbi el-Bağdadi (ö. 240/854): **Ahkamü'l-Kur'an** (30).
5. Yahya b. Eksem b. Muhammed el-Mervezi (ö. 242 - 43/857): **İcabu't-Temessük bi Ahkamü'l-Kur'an** (31)
6. Ebu'l-Hasen Ali Hicr b. İbas es-Sadi el-Mervezi (ö. 244/858): **Ahkamü'l-Kur'an** (32).

(24) Bu eserin de bir yazma nüshası "Daru'l-Kütüblü'l-Melkiyyetü'l-Mısri de 715 numarada bulunduğunu ve 1975 de Beyrut'ta **Ahkamü'l-Kur'an** adlı eserin aslını oluşturduğunu bu matbu eserden öğreniyoruz. Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, İ., **Tefsir Tarihi**, II, 61 - 62.

(25) Cerrahoğlu, İ., **Tefsir Usulü**, 282, (Mukatıl'ın bu eserlerinin hangi kütüphanelerde bulunduğu hakkında bkz. aynı sahife 5 nolu dipnot.

(26) Bu eserlerin birçoğu Güngör M., "Cassas ve Fıkhi Tefsir" adlı eserinden dipnotları tamamen tahkik edilerek alınmıştır.

(27) Bkz. 7. sayfa 3 nolu dipnot.

(28) İbnu Nedim, **el-Fihrist**, Güstav Flügel neşri, Beyrut, 1964, (İbnu Nedim bu eseri "**Kitabu Mücerredü Ahkamü'l-Kur'an**" ismiyle kaydeder. 38; Ayrıca bkz. Muhammed ed-Davudi, **Tabakatü'l-Müfessirin**, Ali Muhammed Ümer tahkiki, Kahire, 1972, II, 360 - 361.

(29) İbnu Nedim, 38 ve 210; Katip Çelebi, I, 20; Sezgin Fuat, **Tarihu'l-Turasü'l-Arabî**, Suudi Arabistan, 1983, I. Müc. 3. Cüz, 189.

(30) İbnu Nedim, 38; ed-Davudi, I, 7 (3 nolu dipnot).

(31) İbnu Nedim, 38; ed-Davudi, II, 362.

(32) Katip Çelebi, I, 20; ed-Davudi, I, 395 - 396; ez-Zir'ikî Hayru'd-Din, **el-A'lam**, II. baskı, ?, V, 77; el-Kehhale Ömer Rıza, **Mu'cemü'l-Müellifin**, Dımaşk, 1957, VII, 57.

7. Ebu Ömer ed-Dürriy Hafis b. Abdül-Aziz el-Ezdi el-Bağdadi (ö. 246/860): **Ahkamü'l-Kur'an** (33).
8. Muhammed b. Abdilllah el-Misri el-Maliki (d. 182/798 - ö. 268/884): **Ahkamü'l-Kur'an** (34).
9. Davud b. Ali b. Davud Halef, Ebu Süleyman el-İsbehani el-Bağdadi ez-Zahiri (d. 201/816 - ö. 270/884): **Ahkamü'l-Kur'an** (35).
10. el-Kadı Ebu İshak İsmail b. İshak el-Ezdi el-Basri el-Maliki (d. 200/815 - ö. 282/896): **Ahkamü'l-Kur'an** (36).
11. Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muazzel b. Geylan b. Hakem el-Akdi el-Basri el-Maliki (h. III/m. IX asır alimlerinden): **Ahkamü'l-Kur'an** (37).
12. el-Kummi, Ebu'l-Hasen Ali b. Musa b. Yezdad el-Hanefi (ö. 305/917): **Ahkamü'l-Kur'an** (38).
13. İbn Bukeyr Muhammed b. Ahmed el-Bağdadi et-Temimi el-Maliki (d. 255/869 - ö. 305/917): **Ahkamü'l-Kur'an** (39).
14. el-Kettan Musa b. Abdurrahman Ebu'l-Esved el-Maliki (ö. 306/918): **Ahkamü'l-Kur'an** (40).
15. et-Tahavi Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed el-Hanefi (d. 239/853 - ö. 321/933): **Ahkamü'l-Kur'an** (41).
16. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. el-Muğalles ez-Zahiri (ö. 324/936): **Ahkamü'l-Kur'an** (42).
17. et-Taberi Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Mehdi el-Eş'ari (324/936 da sağ idi): **Ahkamü'l-Kur'an** (43).
18. el-Beyani Ebu Muhammed Kasım b. Asbağ el-Kurtubi el-Maliki (d. 247/862 - ö. 340/951): **Ahkamü'l-Kur'an** (44).

(33) ed-Davudi, I, 162 - 163.

(34) ed-Davudi, III, 174, 177.

(35) İbnu Nedim, 38; ed-Davudi, I, 166, 169.

(36) İbnu Nedim, 38; ed-Davudi, I, 106; Katip Çelebi, I, 20.

(37) İbnu Nedim, 38; ed-Davudi, I, 93.

(38) İbnu Nedim, 204; Katip Çelebi, I, 20; ez-Zirikli, V, 178; ed-Davudi, I, 437.

(39) el-Kehhale, VIII, 280.

(40) ed-Davudi, III, 342.

(41) İbnu Nedim, 207; ed-Davudi, I, 75; ez-Zehebi Şemsu'd-din Ebu Abdilllah, **Tezkirati'l-Huffaz**, Beyrut, 1951, II, 808; İbnu Hallikan Ebu'l-Abbas Şemsu'd-din, **Vefayätü'l-A'yan**, Kahire, 1948, I, 53.

(42) ed-Davudi, I, 222.

(43) Eser, İzzet Ali İyid 'Atiyye tarafından 1974 de Kahire'de neşredilmiştir. Bkz. Güngör M., 80, 3 nolu dipnot.

(44) ed-Davudi, II, 32; ez-Zirikli, VI, 7.

19. el-Kuşeyri, Ebu'l-Fazl Bekr b. Muhammed b. el-A'la el-Basri el-Maliki (d. 264/878 - ö. 344/955): **Ahkamü'l-Kur'an** (45).
20. el-Belluti, el-Münzir b. Sai'd el-Kurtubi (d. 273/886 - ö. 355/966): **el-İnbah ala İstinbahi'l-Ahkam min Kitabı'llah** veya **Ahkamü'l-Kur'an** (46).
21. Ebu İshak b. Muhammed b. el-Kasım b. Şa'ban el-Maliki (ö. 355/966): **Ahkamü'l-Kur'an** (47).
22. Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Cassas er-Razi el-Hanefi (d. 305/917 - ö. 370/981): **Ahkamü'l-Kur'an** (48).
23. İbnü'l-Kevvaz Ebu Bekr Muhammed b. Muhammed (ö. 370 veya 385): **Ahkamü'l-Kur'an** (49).
24. et-Talkani Ebu'l-Hasen Abbād b. el-Abbas b. Abdullah (d. 326/938 - ö. 385/985): **Ahkamü'l-Kur'an** (50).
25. Ebu Abdi'llah Muhammed b. Ahmed b. Abdi'llah b. Huveyz Mendad (ö. takriben 390/1000): **Ahkamü'l-Kur'an** (51).
26. el-Bagani Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali er-Rubai el-Endülüsi el-Maliki (ö. 401/1020): **Ahkamü'l-Kur'an** (52).
27. el-Kaysi Ebu Muhammed Mekki b. Ebi Talib Hamuş b. Muhammed b. Muhtar el-Endülüsi (d. 355/966 - ö. 437/1040): **Kitabü'l-Mesur'an Malik fi Ahkami'l-Kur'an** (53).
28. Ebu Ya'la el-Kebir Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef İbnü'l-Ferra el-Hanbeli (ö. 458/1066): **Ahkamü'l-Kur'an** (54).
29. el-Beyhaki Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyin (d. 384/994 - ö. 458/1066): **Ahkamü'l-Kur'an li's-Şafii** (55).
30. Ebu'l-Asbağ İsa b. Sehl b. Abdi'llah el-Esedi el-Maliki (ö. 486/1043): **el-İ'lam bi Nevazi'l-Ahkam** (56).

(45) ed-Davudi, I. 119; el-Kehhale, III. 74.

(46) ez-Zirikli, VIII. 229.

(47) ed-Davudi, II. 225.

(48) Hakkında geniş bilgi için bkz. Güngör, M., aynı eser.

(49) eş-Şirazi, **Tabakatü'l-Fukaha** 142'den naklen Güngör M., 81 de.

(50) Yakut el-Hamevi Ebu Abdillah, **Mu'cemu'l-Udeba**, Ahmet Ferit Rifai Neşri, Mısır, t.y. 172. el-Kehhale, V. 57.

(51) ed-Davudi, II. 68; el-Kehhale, VIII. 280.

(52) ed-Davudi, I. 53; el-Kehhale, I. 316.

(53) ed-Davudi, II. 332; el-Kehhale, XIII. 3; el-Hamevi, XIX. 170.

(54) ez-Zirikli, VI. 331.

(55) C. Brockelman, **GAL/S** (Gesichte der Arabischen Literatur / Supplement, I. 619; Eser 1951 yılında Mısır'da Ebu Usame İzzet b. Emin tarafından nesredilmiştir.

(56) el-Kehhale, VIII. 25.

31. İkiya el-Herasi Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali et-Taberi, İmadu'd-din el-Bağdadi eş-Şafii (d. 450/1058 - ö. 504/1110): **Ahkamü'l-Kur'an** (57).

32. İbnu'l-Arabi Ebu Bekr Muhammed b. Abdilllah b. Ahmed el-Muafini el-Endülüsi el-İşbili el-Maliki (ö. 543/1148): **Ahkamü'l-Kur'an** (58).

33. Ebu Cafer Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Beyhaki (d. 470/1077 - ö. 544/1150): **Ahkamü'l-Kur'an** (59).

34. İbnü'l-Fenar el-Gırnati el-Maliki (d. 524/1130 - ö. 599/1203): **Ahkamü'l-Kur'an** (60).

35. el-Kurtubi Ebu Abdilllah Muhammed b. Ahmed el-Maliki (ö. 671/1272): **el-Cami li Ahkami'l-Kur'an** (61).

36. İbnu'l-Ahvas el-Hasen b. Abdill-Aziz b. Muhammed el-Endülüsi el-Maliki (h. VII./m. XIII. asır): **et-Tıbyan fi Ahkami'l-Kur'an** (62).

37. İzzu'ddin Muhammed b. el-Hadi b. Tacu'ddin (d. 651/1253 - ö. 720/1320): **er-Ravdatu ve'l-Gadir fi Tefsiri Ayi'l-Ahkami min Tenzili'l-Hakimi'l-Kadir** (63).

38. es-Semin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yusuf b. Muhammed el-Halebi eş-Şafii (ö. 756/1355): **el-Kavlu'l-Veciz fi Ahkami'l-Kitabi'l-Aziz** (64).

39. en-Necri Hüseyin b. Ahmed (ez-Zeydi) (h. VIII. asır): **Şerhu'l-Hamse Mie Aye** (65).

40. el-Konevi Mahmud b. Ahmed b. Mes'ud (ö. 777/1375): **Tehzibu'l-Ahkami'l-Kur'an** (66).

41. İbnu Nuri'ddin Muhammed b. Ali (808/1045 de sağ idi) **Teysiru'l-Beyan li Ahkami'l-Kur'an fi Tefsiri'l-Ahkam** (67).

(57) GAL / S, I. 674; GAL, I. 390, (sayfa 489); ez-Zirikli, I. 149; ez-Zehebi, III. 102 de bu eserin büyük bir mücellid halinde Daru Küttübi'l-Misriyye ve Mektebetü'l-Ezheriyye de yazma halinde bulunduğunu kaydediyor.

(58) GAL/S, I. 663, 732; GAL, I. 413, (sayfa 525); Serkis, Yusuf Elyan "Mu'cemu'l-Matbuati'l-Arabıyyeti ve'l-Muarrebe, I. 174 - 175.

(59) Güngör, M., 83 de 4 nolu dipnot (kaynağı göremedik).

(60) ed-Davudi, I. 357 - 358; Katip Çelebi, I. 20; ez-Zirikli, IV. 317.

(61) Bu eser bizim konumuz anlamında bir fıkhi tefsir değildir.

(62) el-Kehhale, III. 237.

(63) el-Kehhale, XIII. 84.

(64) ed-Davudi, I. 100, (Bu eseri "Ahkai'l-Kur'an" adıyla kaydeder.); ez-Zirikli, I. 260.

(65) ez-Zehebi, III. 103.

(66) ed-Davudi, II. 31; ez-Zirikli, VIII. 37.

(67) el-Kehhale, XI. 24.

42. İbnu'l-Mütevvec Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed b. Ali el-Bahrani (ö. 810/1407): **Minhacu'l-Hidaye fi Şerhi Ayati'l-Ahkami'l-Hamse Mie** (68).
43. Receb b. Muhammed b. Receb el-Bersi el-Hilli el-Hafız (813/1410 da sağ idi): **ed-Dürü's-Semin fi Zikri Hamse Mie Aye Nezelet fi Şe'ni Emir'l-Mü'minin** (69).
44. es-Suyuri Mikdad b. Abdillâh b. Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed el-Hilli el-Esedi (İmamiyye'den): **Kenzu'l-İrfan fi Fıkhı'l-Kur'an** (70).
45. Şemsu'ddin Yusuf b. Ahmed b. Muhammed el-Yamani ez-Zeydi (ö. 832/1429): **es-Semeratu'l-Ya'niat ve'l-Ahkamu'l-Vadihatu'l-Katıat** (71).
46. en-Necri Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Kasım b. Ali (d. 825/1422 - ö. 877/1472): **Şerhu Ayati'l-Ahkam** (72).
47. Ömer b. Ali Adil el-Hanbeli (849/1474 den önce sağ idi): **Ahkamü'l-Kur'an** (73).
48. eş-Şenfeki Ali b. Abdillâh b. Mahmud eş-Şafii (h. IX. asır alimlerinden): **Ahkamu'l-Kitabi'l-Mübin** (74).
49. Celalu'ddin es-Suyuti eş-Şafii (ö. 911/1505): **el-İklil fi İstinbatı'l-Tenzil** (75).
50. el-Erdebili Ahmed b. Muhammed (İmamiyye'den) (ö. 993/1585): **Zübdetü'l-Beyan fi Berahini Ahkami'l-Kur'an** (76).
51. el-İstirabadi el-Mirza Muhammed b. Ali İbrahim (İmamiyye'den) (ö. 1028/1619): **Tefsiru Ayati'l-Ahkam** (77).
52. İbnu İmami'l-Yemen Muhammed b. el-Hüseyin b. İmam el-Kasım ez-Zeydi (ö. 1067/1656): **Münteha'l-Meram Şerhu Ayati'l-Ahkam** (78).

(68) el-Kehhale, I. 300 - 301.

(69) el-Kehhale, IV. 153.

(70) el-Kehhale, XII. 308; ez-Zirikli, VIII. 207 - 208; ez-Zehebî, II. 103.

(71) ez-Zirikli, IX. 285; ez-Zehebî, II. 103 (Zehebî bu eserin bir nüshasının yazmasının üç mücellid halinde Daru Küttübi'l-Misriyye'de ve yine yazma olarak 2. cüzünün bir Mücellid el-Mektebeti'l-Ezheriyye bulunduğunu kaydediyor.

(72) el-Kehhale, VI. 137.

(73) Mustafa Zeyd, *Dırasat fi't-Tefsir*, Kahire, 1971, 14'den naklen Güngör M., 86, 3 nolu dipnot.

(74) ez-Zehebî, III. 102 (Zehebî bu eserin de bir nüshasının müellifin kendi yazısıyla yazılmış olarak Mektebetü'l-Ezheriyye de bulunduğunu kaydediyor.

(75) ez-Zirikli, IV. 71, 73. (Eser matbudur).

(76) Katip Çelebi, (*Keşfu'z-Zunun Zeyli*), 906; ez-Zirikli, I. 223. (Eser matbudur).

(77) ez-Zirikli, VII. 186, Eser matbudur.

(78) ez-Zirikli, VI. 335; ez-Zehebî, II. 103.

53. Mollacıyyun Ahmed b. Ebi Sa'id b. Abdilllah el-Hindi (ö. 1130/1718): **et-Tefsiru'l-Ahmediyye fi Beyani Ayati's-Sher'iyye** (79).
54. Ahmed b. İsmail el-Cezairi (Şia'dan) (ö. 1150/1737): **Ayatü'l-Ahkam** (80).
55. Muhammed b. Muhammed el-Hadimi (1186/1773 de sağ idi): **Cevahiru'l-Bihar fi Ahkami'l-Kur'an** (81).
56. Muhammed Sıddik Hasen Han (d. 1248/1832 - ö. 1307/1889): **Neylu'l-Merâm min Tefsiri Ayati'l-Ahkam** (82).
57. Muhammed b. Ali Killi b. Muhammed Hüseyin b. Hamid el-Hindi (ö. 1260/1884): **Takribu'l-Efham fi Tefsiri Ayati'l-Ahkam** (83).
58. Selim b. Hüseyin el-Halavi (ö. 1300/1883): **el-Fuyudatü'r-Rahmaniyye fi Ahkami'l-Feraidi'l-Kur'aniyye** (84).
59. Abdül-Hüseyin b. İbrahim b. Sadık el-Kuraşi (d. 1279/1862): **el-Veciz fi Tefsiri Ayati'l-Ahkam** (85).
60. Muhammed Abdül-Aziz el-Hakim (1325/1907 de sağ idi): **el-Fütühatü'r-Rabbaniyye fi Tefsiri ma Varade fi'l-Kur'ani mine'l-Evamiri ve'n-Nevahi'l-İlahiyye** (86).
61. Ebu Turab b. Ebi'l-Kasım b. Mehdi b. Hüseyin b. el-Huvansari (d. 1271/1855 - ö. 1346/1927): **Lübbü'l-Lübab fi Tefsiri Ahkami'l-Kitab** (87).
62. Konya'lı Mehmed Vehbi (d. 1862 - ö. 1949): **Ahkamü'l-Kur'aniyye** (88).
63. Muhammed b. Abdilllah Diraz (ö. 1377/1958): **Tefsiru Ayati'l-Ahkam** (89).
64. et-Tahavi Mahmud b. Rifaa Anber: **et-Tuhfetu'l-Anbariyye fi Marifeti'l-Ahkami'l-Kur'aniyye** (90).
65. Muhammed Ali Sayıs: **Tefsiru Ayati'l-Ahkam** (91).
66. Mennanu'l-Kettan: **Tefsiru Ayati'l-Ahkam** (92).

(79) ez-Zehebi, III. 2. Eser Hindistan'da basılmıştır.

(80) el-Kehhale, I. 163.

(81) el-Kehhale, II. 213.

(82) Güngör, M., 88, 2 nolu dipnot.

(83) el-Kehhale, XI. 35.

(84) el-Kehhale, IV. 246.

(85) el-eKhhale, V. 87.

(86) el-Kehhale, I. 174. (Eser 1907 de Mısır'da iki cild halinde neşredilmiş.)

(87) el-Kehhale, III. 90.

(88) Eser matbudur.

(89) el-Kehhale, X. 212 - 213.

(90) Eser matbudur,

(91) Eser matbudur, Mısır, 1953 (dört cilt).

(92) Eser matbudur, Dimaşk, 1964, (dört cilt).

67. eş-Şenkayti Muhammedü'l-Emin b. Muhammedü'l-Muhtar el-Çekni: **Advau'l-Beyan** (93).

68. Abdü'l-Azim Meani ve Ahmed el-Gandur: **Ahkamun mine'l-Kur'anî ve's-Sünne** (94).

69. er-Ravi Abdü'l-Cabbar: **Ahkamun mine'l-Kur'an** (95).

70. Celal Yıldırım: **Kur'an'ın Ahkamı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farkları** (96).

71. es-Sabuni Muhammed b. Ali: **Ravaiu'l-Beyan Tefsiru Ayati'l-Ahkam mine'l-Kur'an** (97).

72. Abdü'l-mecid Haşim b. el-Hüseyin: **Ahkamü'l-Kur'an el-Vahyu'l-İlahi** (98).

B. Vefat Tarihleri Belli Olmayan Müfessirler ve Eserleri:

73. Ebu Bekr er-Razi Ahmed b. Ali b. Hüseyin: **Ahkamü'l-Kur'an** (99).

74. Ebu Firas Cübeyr b. Galib: **Ahkamü'l-Kur'an** (100).

75. Gulam Rıza (Amiri) Gurrusi: **Ahkam-ı Kur'an Ya Kanun-u İslam** (101).

C. Müellifleri Belli Olmayan Eserler:

76. **Ahkamü'l-Kur'an** (102).

77. **Ahkamü'l-Kur'an** (103).

78. **Zübdetü'l-beyan fi Ayati'l-Ahkam** (104).

S O N U Ç

Kur'an-ı Kerim'deki "kulun Allah'ı" ve "kulun kulla" olan ilişkilerini düzenleyen ibadet ve muamelatla ilgili ayetlerin tetbik edilebilir hale gelecek şekilde yorumlanmasından "fıkhi tefsir" ekolü doğmuştur.

Fıkhi tefsir bu vasıfları itibarıyla, en erken daha Hz. Peygamber devrinde teşekkül etmeye başlayan bir tefsir ekolüdür. Zamanla sosyal şart-

(93) Güngör, M., 89, 6. nolu dipnotta matbu olduğunu kaydediyor.

(94) Eser matbudur.

(95) Eser matbudur. (Dimaşk, 1971).

(96) İstanbul, 1971, Bahar Yayınevi, (iki cilt).

(97) Eser matbudur. Kuveyt, 1972, (iki cilt).

(98) Eser matbudur.

(99) Süleymaniye Carullah 32, (Güngör, M., 90, 5 nolu dipnot).

(100) ed-Davudî, I. 124.

(101) Güngör, M., 91, 4 nolu dipnot.

(102) Süleymaniye Hekimoğlu, 8 (Güngör, M., 91, 1 nolu dipnot).

(103) Süleymaniye Laleli, 73, (Güngör, M., 91, 2 nolu dipnot).

(104) Nuruosmaniye, 1401, (Güngör, M., 91, 3 nolu dipnot).

lar ve ihtiyaca göre alimler tarafından, müstakil ve genellikle **Ahkamü'l-Kur'an** adlarıyla fihri tefsirler telif edilmiştir.

Bunların birçoğu maalesef bugün elimizde olmayıp, bibliyografik eserlerde veya tabakat kitaplarında isimleri zikredilmektedir.

Elde mevcut olanlardan bazıları yazma halinde dünyadaki muhtelif kütüphanelerde neşredilmeyi beklemektedir. Çok az bir kısmı matbu olup ilim ehli arasında mütedavildir.

Mukayeseli hukuk çalışmalarının gittikçe önem kazandığı günümüzde, İslam hukukunun da İslamın özüne, ruhuna ve gayesine en mutabık şekilde belirlenebilmesi için Kur'an-ı Kerim'in hükümlerinin çok iyi bililmesi ve değerlendirilmesi gerektiğinde hiçbir şüphe yoktur. Zira Kur'an, İslam hukukunun hüküm istinbatı açısından birinci kaynağıdır.

Böyle bir bilme ve değerlendirme işi de ancak, her ilim dalında olduğu gibi bu konudaki daha önceki araştırma ve çalışmaların yakından tanınması ile mümkün olur.